

УДК 81' 366.56 (045)

Н. Ю. Ясакова

КАТЕГОРІЯ ПЕРСОНАЛЬНОСТІ: ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ У ВИМІРАХ ФУНКЦІЙНОЇ ГРАМАТИКИ

У статті подано теоретичне підґрунтя потрактування категорії персональності. Встановлено, що персональність може бути представлена як система мікрополів, де різнорівневі мовні засоби згруповані навколо еталонного репрезентанта інваріантного значення.

Ключові слова: семантична категорія, поняттєва категорія, персональність, імперсональність, семантичний інваріант, функційний варіант.

В статье поданы теоретические предпосылки интерпретации категории персональности. Установлено, что персональность может быть представлена как система микрополей, где разноуровневые языковые средства сгруппированы вокруг эталонного репрезентанта инвариантного значения.

Ключевые слова: семантическая категория, понятийная категория, персональность, имперсональность, семантический инвариант, функциональный вариант.

The article highlights the theoretical basis of personality category interpretation. It was set up that personality category may be presented as the system of the opposite micro-fields where the split-level means of language are grouped around the standard representative of the invariant meaning.

Keywords: semantic category, conceptual category, personality, impersonality, semantic invariant, functional variant.

Сьогодні беззаперечним є розуміння граматичних категорій як результатів когнітивної діяльності і втілення системи найважливіших для певної мовної спільноти значень. Унаслідок когнітивної виділеності граматичну семантику вважають групою привілейованих значень, що має особливий статус. Пріоритетним у сучасному мовознавстві визнано напрям від значення до форми, що дозволяє виявити способи об'єктивації мисленнєвих категорій, на противагу опису мови від форми до значення, результатом якого є конгломерат засобів, здатних у принципі виражати відмінності в значенні [1, с. 106; 10, с. 24]. Провідна роль категорії значення стала сутнісною рисою функціоналізму – основної дослідницької парадигми сучасної граматики.

© Ясакова Н. Ю., 2013

Однією з найважливіших для осмислення світу та встановлення соціальної взаємодії є категорія персональності, про що свідчить граматичний характер відповідних категорійних значень. Незважаючи на постійну увагу лінгвістів до засобів мовного вираження персональної семантики, досі ця категорія в українському мовознавстві не отримала повноцінної інтерпретації з позицій сучасної граматичної теорії.

Мета нашої статті – з'ясувати теретичне підґрунтя потрактування категорії персональності у вимірах функційної граматики.

Вихідними положеннями дослідження персональності є, по-перше, визнання первинності та всеохопного характеру значення, наскрізності його реалізації на всіх мовних рівнях, крім фонетичного, що зумовлено природою мови, її основними функціями – когнітивною та комунікативною; по-друге, розуміння взаємозв'язку лінгвістичних категорій, які відображають напрями й способи осягнення навколишнього світу й основою творення яких виступає єдність значення. Важливим є не лише протиставлення лінгвістичних категорій, що дозволяє виокремити типи значень, способи та рівні їхньої реалізації, а й інтегрований розгляд мовних категорій з огляду на їхню значеннєву основу.

У сучасних мовознавчих працях для потрактування семантичних категорій використовують різні інтерпретаційні моделі. У функційній граматиці, теоретичні засади якої розроблено О. Бондарком, їх розглядають як основні інваріантні ознаки, що виступають у тих чи тих варіантах у мовних значеннях і функціях, які виражаються різноманітними засобами. Категорійність визнано сутнісною рисою цієї моделі функційної граматики, оскільки «вона спрямована на опис системи семантичних категорій у їхньому мовному вираженні» [4, с. 15]. Водночас термін «семантична категорія» в дослідженнях цього напрямку вживається доволі рідко. Дослідники постійно оперують іншими термінологічними одиницями: функційно-семантичне поле (ФСП), категорійна ситуація, граматична категорія. Семантична категорія згадується насамперед як основа ФСП. Так, О. Бондарко констатує: «ФСП – це семантична категорія, що розглядається в єдності із засобами її вираження в певній мові» [4, с. 15]. В інших граматичних дослідженнях центральним виступає поняття семантичної категорії, а не ФСП,

хоч семантична категорія також мислиться як невіддільна від засобів мовної репрезентації. Її аналізують через систему опозицій [16] або за допомогою польового структурування [12, с. 576].

Необхідність одночасного використання у функційній граматиці термінів «категорія» та «функційно-семантичне поле» доводить М. Всеволодова, підкреслюючи важливість осмислення змістового складника ФСП саме як категорії, що складається із системи опозицій. Протичлени опозицій різних рангів, що складають категорію, є її субкатегоріями, яким відповідають різнорівневі мікрополя у складі ФСП. Наявність опозиційних мікрополів, на думку М. Всеволодової, свідчить про органічну єдність поля і категорії. На відміну від ФСП як поєднання семантичної категорії та засобів різних мовних рівнів, функційно-семантичну категорію (ФСК) дослідниця розуміє як поєднання системи значень і мовних засобів одного граматичного класу [6, с. 84–85].

У сучасній граматиці, проте, утвердилося інше бачення функційно-семантичної категорії. Приписування функцій не лише мовним одиницям, а й складникам дискурсу, різноманітним параметрам комунікативного акту, інтеграція функційного підходу з когнітивною лінгвістикою сприяли розширеному розумінню ФСК. Система ФСК сьогодні ґрунтується не на граматичній категоризації, а на елементарному смислі та його виявах у мовній діяльності. ФСК потрактовують як сукупність відношень і систему вербальних засобів різних рівнів, які репрезентують ці значення в мовній комунікації, та пов'язують із використанням у мовній діяльності композицій семантичних функцій – функційно-семантичних конструкцій. Сукупність функційно-семантичних конструкцій уважають ФСК, що реалізується в мові у формі ФСП [13, с. 6–7].

На відміну від терміна «семантична категорія», який має дуже широку сферу використання й асоціюється з різними галузями знань, зокрема філософією та логікою, термін «функційно-семантична категорія» ідентифікують як чинний лише в межах функційної граматики. Крім того, він виразно експлікує основу інтегрування мовних одиниць, наявність граматичного осердя категорії, тому є виправданим під час лінгвістичного аналізу семантичної категорії.

Попри плідність і впливовість теорії ФСП, розвиненої школою О. Бондарка, та активність функційних досліджень у напрямі від плану змісту до плану вираження, в українських граматичних працях поняття поля не заступило поняття категорії. ФСП переважно розуміють як спосіб реалізації семантичної (функційно-семантичної) категорії, аналіз якого не є вичерпним дослідженням категорії в цілому [8; 13]. Вивчення багатьох мовних явищ на функційній основі виявило їхній мультикатегорійний статус, необхідність виокремлення субкатегорій і провадження різноаспектного аналізу.

Важливою передумовою продуктивного дослідження функційно-семантичної категорії є визначення ролі і співвідношення її найзагальніших складників: буттєвого, онтологічного та власне лінгвістичного. Особливості ідіотнічного втілення універсальних семантичних категорій виявляють через установлення зв'язків із закономірностями позамовної дійсності, окреслення способу концептуалізації дійсності, на якому ґрунтується відповідний мовний феномен. Чітке уявлення про мисленнєве підґрунтя категорії сприяє встановленню онтологічно вагомих рис, що лежать в основі виокремлення і структурування мовної категорії.

Чи не найпоширенішим для позначення найзагальніших значеннєвих феноменів є термін «поняттєва категорія», появу якого пов'язують з ім'ям О. Есперсена та його працею «Філософія граматики». Датський лінгвіст потрактував поняттєві категорії як універсальні позамовні категорії, що не залежать від певною мірою випадкових фактів природних мов і завдання граматики вбачав у тому, щоб у кожному конкретному випадку виявити складну мережу взаємовідношень між поняттєвою і синтаксичною категоріями [7, с. 58–60].

У теорії поняттєвих категорій І. Мещанінова відобразилася їхня складна мисленнєво-мовна природа. «Виявляючись у семантичному боці лексики, у синтаксичній будові речення і в морфологічному оформленні слова, поняттєві категорії залишаються тим самим серед мовних категорій, хоч і є виразниками в мові чинних норм свідомості», – указував учений [9, с. 238]. Мовознавець відзначав поняттєву основу граматичних категорій. «Такі граматичні категорії, що отримують систему формальних ознак, уже є граматичними поняттями. Вони у формах синтаксису і морфології передають ту чи ту поняттєву категорію» [9, с. 239].

Уявлення про природу та мовне втілення поняттєвих категорій були поглиблені в працях О. Бондарка. Мисленнєве (поняттєве) і мовне значення в них постають як нетотожні, але тісно пов'язані величини. Попри тісну єдність поняттєвого й мовного значень констатовано їхню відносну автономність, яка виразно виявляється в можливості реалізації одного й того самого мисленнєвого змісту різними мовними значеннями як в одній мові, так і в різних [2, с. 6].

У концепції О. Бондарка поняттєва категорія постає як інваріант синонімічних семантичних функцій, закріплених за певними формальними засобами та їхніми типовими комбінаціями. Важливим є визнання не лише глибинного семантичного рівня, а й поверхневого, який має конкретно-мовну організацію і на якому відбувається інтеграція мовних семантичних функцій [5, с. 56–64]. Отже, ідіоетнічність граматики виявляється не тільки на рівні форм, але й системи значень. «Мовні семантичні функції в кожній мові утворюють певну систему. Ця система складається з багатоярусних підсистем категорійних значень, полісемантичних потенціалів граматичних форм, їхніх окремих значень, значень лексико-граматичних розрядів, функційно-семантичних мікро- і макрополів тощо» [5, с. 66].

Осмислення сутності поняттєвих категорій продовжується й сьогодні у спеціальних наукових розвідках або під час вивчення різноманітних мовних феноменів. Так, А. Худяков принципово важливими рисами поняттєвих категорій вважає двоспрямованість і відносно самостійний статус. На його думку, це «релевантні для мови ментальні категорії, орієнтовані, з одного боку, на логіко-граматичні категорії, а з іншого – на семантичні категорії мови» [15, с. 6]. Як опосередкований універсальними законами мислення результат людського досвіду вони виступають основою семантичних структур мови, необхідною передумовою функціонування мовної системи в цілому. Учений підкреслює, що кожний рівень і аспект мови відноситься до поняттєвої сфери порізному і найтісніше з нею пов'язана граматична система через наближеність до загальних законів організації мислення.

Унаслідок спорідненості мисленнєвих і мовних категорій з'явилися й концепції, спрямовані на їхній синтетичний розгляд у формі одного когнітивно-семантичного поля, поняттєву основу

якого становить мегаконцепт. Так, В. Охріменко для створення інтегративної теорії модальності як багатоаспектної категорії використовує поняття модального когнітивно-семантичного поля, що виокремлюється за принципами континуальності, ізоморфізму між мовою і світоустроєм, системності та функційності [11, с. 89–95].

Деякі дослідники не бачать принципів відмінностей між поняттєвим і семантичним. Так, А. Мустайокі, пояснюючи термін «семантичний рівень», указує, що категорії цього рівня в інших працях названі поняттєвими, концептуальними, психологічними, мисленнєвими, когнітивними, онтологічними, денотативними, ідеографічними тощо [10, с. 26], а М. Всеволодова вважає, що термін «поняттєві категорії» раціонально відносити до категорій мови загалом, а їх реалізацію в кожній мові, слідом за О. Бондарком, варто називати категоріями семантичними [6, с. 76]. Тобто відмінності між поняттєвим і семантичним пов'язують із різними завданнями лінгвістичного аналізу, а не об'єктивними відмінностями різних сутностей.

Ми послуговуємося терміном «поняттєве» для позначення найзагальніших універсальних уявлень, що виступають основою для творення семантичної категорії персональності. Поєднання семантичних складників, що виражаються через систему різноманітних мовних засобів, розглядаємо як семантичну категорію. Поняттєве виступає показником тих мисленнєвих процесів, спостерігати які можемо через посередництво мови. Вивчення семантичних явищ окремої мови повинно враховувати особливості організації поняттєвого рівня, бо дослідження мови не можливе без огляду на людину – її творця і носія, сутнісні риси якого втілилися в мовних фактах. Саме встановлення поняттєвої основи як семантичного інваріанта всієї сукупності значень, які охоплює категорія, є вихідним пунктом дослідження. Для аналізу поняттєвої основи категорії персональності релевантними є не тільки власне лінгвістичні дані, а й відомості про природу людини, сутність комунікації, важливі особливості її учасників тощо, які належать до інших галузей знань, зокрема філософії та психології.

Установлення та лінгвістичний аналіз спектру похідних семантичних виявів у їх відношенні до поняттєвої основи персональності й засобів її мовної репрезентації може здійснюватися через співвідношення інваріанта і багатоступеневої системи варіантів.

Відношення інваріантність/варіативність виявляється на різних рівнях мовної системи та мовлення і є відносними, чинними тільки виключно в межах певної системи [3, с. 8–9]. Так, інваріантне значення першої, другої та третьої особи, які є складниками відповідної морфологічної категорії, охоплює загальніше значення цієї категорії, яке в свою чергу є варіантом репрезентації семантики персональності, оскільки остання реалізується не лише в межах морфологічної категорії особи.

Аналіз мовних засобів вираження персональних значень полягає не тільки в їхній систематизації з урахуванням співвідношення інваріант/варіант. Продуктивним є поєднання цього підходу із теорією прототипів та польовим структуруванням мовних репрезентантів семантики персональності. Семантичному інваріантові відповідає його еталонний мовний репрезентант (прототип), який виступає центральним щодо інших мовних засобів вираження відповідного категорійного значення.

У сфері синтаксичної семантики поняття інваріанта пов'язують із найпростішим відображенням у мові типової екстралінгвістичної ситуації (типової події), якому відповідає ядрена (елементарна) пропозитивна структура, що максимально однозначно репрезентує певне категорійне значення. Інваріантна структура характеризується повною відповідністю між семантичними ролями компонентів ситуації та синтаксичними функціями, з одного боку, і семантичними ролями іменних компонентів та їхньою семантикою – з іншого. Прототиповий підхід передбачає визнання еталонним мовним виразником інваріантного значення таку структуру, яка найповніше і в найчистішому вигляді, без домішок інших рис, реалізує властивості, типові для членів категорії. Решта членів категорії можуть бути ранжовані за наявністю, способом експлікації характерних і додаткових властивостей прототипа.

Спробу ранжування способів мовного вираження персональних значень з позицій прототипової теорії бачимо у праці А. Худякова. Російський учений окреслив напрями аналізу категорії персональності/імперсональності в англійській мові. Через бінарність досліджуваної категорії, що виражає ступінь виокремленості свідомістю людини референта дійсності, ментальний аналог якого формалізується в структурі речення у функції підмета, інтерпретаційна модель А. Худякова передбачає наявність двох

протилежних за значенням прототипів, «крайніх точок, які обмежують відповідний мовленнєво-мисленнєвий континуум» [14]. Категорія персональності/імперсональності постає як «градуальна категорія, що варіюється у досить широкому діапазоні між прототиповими особовими реченнями і прототиповими безособовими реченнями» [14].

У категорії персональності наявне градування персональних значень за багатьма смисловими опозиціями, зокрема означеність/неозначеність, агенсивність/деагенсивність, що зумовлено і власною поняттєвою природою персональності, і взаємодією її з іншими поняттєвими категоріями. Наше потрактування персональності ґрунтується на врахуванні багатовекторності її змістового градування в межах кожної особи та реалізацію смислових протиставлень між сферами різних осіб. Протиставлення персональності / імперсональності пов'язуємо з односпрямованим градуванням персональної семантики, де інваріантним виступає конкретно-особове значення. Імперсональність розглядаємо як різновид персонального значення, який є наслідком взаємодії кількох категорій і має своєрідну реалізацію у площині кожної з трьох осіб, наприклад: *Тут чоловікові зовсім біда!* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Починає благословлятися на світ* (Г. Косинка); *– Гей-гей, козаче! Чого се тебе занесло на кручу?* (П. Куліш); *Так тебе тіпало, бідолагу, що аж підкидало на ліжку* (Гр. Тютюнник); *Стане мені весело й гарно...* (І. Нечуй-Левицький); *Мені захотілося раптом побути самому* (В. Шевчук). Так звані безособові конструкції постають як відхилення від прототипових особових. Можливість представлення опозиції персональність/імперсональність з урахуванням змістової специфіки всіх трьох осіб зумовлена онтологічною природою категорії персональності, де субкатегорії першої, другої і третьої особи є нерівнорядними з погляду означеності.

Отже, сучасна інтерпретація персональності з позицій функційної граматики ґрунтується на розумінні ФСК як сукупності відношень і системи вербальних засобів різних рівнів, які репрезентують відповідні значення в мовній комунікації. Функційні варіанти категорії та мовні репрезентанти персональної семантики організовано за польовим принципом. Градувану за смисловими опозиціями категорію персональності може бути представлено як систему опозиційних мікрополів, де різнорівневі мовні засоби

згруповано навколо еталонного репрезентанта інваріантного значення. У структурі категорії персональності виокремлюють субкатегорії першої, другої і третьої особи, які є взаємозумовленими і взаємопротиставленими. Водночас у межах усіх трьох субкатегорій наявні інші змістові опозиції, зокрема означеність/неозначеність, агенсивність/деагенсивність, яким відповідають різновиди персональної семантики, що репрезентуються в мові різноманітними структурами.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Аругюнова Н. Д.** О значимых единицах языка / Н. Д. Аругюнова // Исследования по общей теории грамматики / АН СССР; Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1968. – С. 58–116.
2. **Бондарко А. В.** Грамматическое значение и смысл / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1978. – 175 с.
3. **Бондарко А. В.** Инварианты и прототипы в системе функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Проблемы функциональной грамматики: семантическая инвариантность/вариативность. – СПб.: Наука, 2003. – С. 5–36.
4. **Бондарко А. В.** Категории в системе функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста: сб. статей, посвященный юбилею Галины Александровны Золотовой. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – С. 15–21.
5. **Бондарко А. В.** Понятийные категории и языковые семантические функции в грамматике / А. В. Бондарко // Универсалии и типологические исследования. Мещаниновские чтения / АН СССР; Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1974. – С. 54–79.
6. **Всеволодова М. В.** Поля, категории и концепты в грамматической системе языка / М. В. Всеволодова // Вопросы языкознания. – 2009. – № 3. – С. 76–99.
7. **Есперсен О.** Философия грамматики / О. Есперсен; пер. с англ. / [общ. ред. и предисловие Б. А. Ильина]. – [2-е изд., стер.] – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 408 с.
8. **Калько М.** Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові: монографія / М. І. Калько. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.

9. **Мещанинов И. И.** Члены предложения и части речи / И. И. Мещанинов. – Л.: Наука, 1978. – 387 с.
10. **Мустайоки А.** Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам / А. Мустайоки. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 512 с.
11. **Охріменко В. І.** Поняття модального когнітивно-семантичного поля / В. І. Охріменко // Мовні і концептуальні картини світу. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – Вип. 34. – С. 89–97.
12. **Пипер П.** Семантичке категорије у простој реченици: синтаксичка семантика / П. Пипер // Синтакса савременога српског језика. Проста реченица / [у ред. ак. Милке Ивић]. – Београд: Београдска књига; Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за српски језик САНУ, 2005. – С. 575–982.
13. **Слободинська Т. С.** Функціонально-семантична категорія таксису в українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук / Т. С. Слободинська. – К., 2012. – 35 с.
14. **Худяков А. А.** Категория персональности/имперсональности: опыт когнитивного анализа [Електронний ресурс] / А. А. Худяков. – Режим доступу: <http://www.professor-hudyakov.ru/>
15. **Худяков А. А.** Понятийные категории как объект лингвистического исследования / А. А. Худяков // Аспекты лингвистических и методологических исследований: сб. науч. трудов. – Архангельск, 1999. – С. 3–13.
16. **Ampel-Rudolf M.** Kategoria rodzaju gramatycznego i semantyczna kategoria istotności poznawczej (żywołności) / M. Ampel-Rudolf // *Linguistica Copernicana*. – 2009. – № 2 (2). – S. 209–221.

Надійшла до редколегії 29.10.2013